

RITUELLA SPECIALISTER I BRONS- OCH JÄRNÅLDER — EN EPILOG

TERJE ØSTIGÅRD & JOAKIM GOLDBAHN

We have to find our own path. The questions that we need to consider are of interest outside archaeology, but the ethnographic evidence soon runs out. If they can be answered at all, it will be by archaeology alone.

Richard Bradley

Epilog

I detta arbete har vi velat sätta sökarljuset på relationen mellan teknologi och ideologi i studiet av förhistoriska samhällen med det uttalade uppsåtet att visa att dessa fält oundvikligen är förbundna med varandra. Det är vår övertygelse att varken Hawkes funktionalism, Binforads processualism eller en hodderiansk postprocessualism, har behandlat denna fråga på ett konstruktivt och adekvat vis – teknologi är ideologi och all ideologi innesluter någon form av teknologiska aspekter.

Ett av huvudmålet med våra studier har varit att argumentera för ett behov av att försöka identifiera rituella specialister i studiet av skandinavisk brons- och järnålder speciellt och inom arkeologiska studier generellt. På olika vis har vi försök demonstrera hur detta kan låta sig göras via analyser av arkeologiska källor och tolkningar av forntida samhällens materiella kultur. Vårt mål har inte varit att försöka skriva någon enhetlig och sammanhängande kulturhistoria, vilket inte har hindrat att vårt sökande har lett fram till en del ge-

mensamma resultat och slutsatser. Detta är knappast förvånande, då vi har stött och blött våra tankar och tolkningar mellan varandra under en längre tid.

Den största likheten i våra tolkningar är att vi har argumenterat för att smeden utgjorde en central rituell institution under förhistorien. Vi har sett hur brons- och hållsmed var aktivt involverade i samma rituella sfärer under bronsåldern medan järnålderns smeder främst intog en central och viktig roll i begravningsritualer. Vi argumenterar för att en av anledningarna till smedernas centrala position inom de rituella sfärerna under dessa epoker står att finna i deras teknologiska know-how, som bland annat kom väl till pass vid kremeringsceremonier.

Trots dessa likheter återfinner vi en del viktiga skillnader mellan smeder över tid. Den mest påtagliga av dem är avsaknaden av smedgravar under bronsåldern, vilket står i bjärt kontrast till de många smedgravar som återfinns under järnålderns senare delar. En förklaring till detta mönster kan vara att bronssmeden inte utgjorde en klart definierad social kategori under bronsåldern. Bronshantverket utfördes av rituella specialister som involverade ett bredare spektra av samhällets transformationsritualer, där koppar och tenn transformerades till brons och brons till föremål med både symboliska och kosmologiska innebörder. Smeden var på plats där bilder från det rituella livet fästes i sten eller där lera transformerades till keramik. Smeden var också aktiv där döda människor gavs en hjälpande hand på resan efter detta liv. Smeden under bronsåldern var en transformatör, en allomfattande kosmolog.

Bronsåldern – en unik epok

Bronsåldern framträder på många vis som en unik epok av vår förhistoria, en epok där samhällets rituella sfärer var tätt sammanvävda till ett symboliskt semantiskt fält, likt skilda träd i en skogssiluett. Oavsett vilken fornlämningskategori som tjänar som utgångspunkt för en arkeologisk analys, så blir det tydligt att denna är länkad till andra fornlämningskategorier, varför en studie av bronsålderns

rituella sfärer måste förstås ur ett relationellt perspektiv. Tydligast manifesterar sig detta i det rituella bruket av kvarts under denna tid (Goldhahn kap. 6), ett mineral som var absolut nödvändig för smedens värv, bland annat för att kunskapen att finna, bryta, krossa och mala kvarts med de rätta kvalitéerna var en integrerad och viktig del av smedens teknologiska know-how. Kvarts var nämligen en förutsättning för att deglar och gjutformar skulle kunna motstå de höga temperaturer som detta hantverk krävde. Att bemästra dessa höga temperaturer krävde kunskap och kompetens som länkar smeden till andra rituella fält under denna tid, främst till kremeringsritualer, men också till de keramiska hantverken som också magrades med kvarts under denna tid. Det är därför inte förvånande att vi finner slagen och krossad kvarts på bronsframställningsplatser och att många av dessa platser uppvisar en nära relation till andra transformationsritualer.

På vissa av dessa transformationsplatser, som vid Bokenäs gamla kyrka i Bohuslän och Hallunda i Botkyrka socken i Södermanland, har kvarts brutits från närbelägna hällar, troligtvis för att användas som magring i gjutformar, deglar och keramik. På bägge dessa platser påträffas det skålgropar vilket understryker behovet att studera dessa fenomen utifrån andra perspektiv än de som är förhärskande inom dagens antikvariska och arkeologiska fält.

Kvarts används också inom andra rituella sfärer under bronsåldern. Kvarts har påträffats krossad och deponerad invid hällar med inhuggna bilder, i gravar, i skärvstenshögar, i depåer av bronsföremål, samt som rituella specialisters rekvisita, såsom detta kommer till uttryck i de diskuterade gravarna från Hvidegården, Maglehøj och Molkhaug. Följer vi de senare exemplen blir det tydligt att både kvinnor och män kunde träda in i rollen som rituell specialist: personen definierar inte institutionen, utan institutionen definierar personen.

Kvarts är därmed en viktig länk mellan brons- och hällsmed. Slagen kvarts tillhör de vanligaste fyndmaterialen vid utgrävningar av hällbildsplatser och de inhuggna bilderna uppvisar ofta en nära och intensiv dialog med kvartsvener på hällarna. Kvarts har också brutits vid en rad hällbildsplatser, både i större och mindre skala,

och Goldhahn har föreslagit att det var bronsmeden som utförde detta som ett led i sitt hantverk. Denna tolkning kan synas väl långsökt, men den förstärks av det faktum att hållbilder även återfunnits på en del täljstensbrott (Goldhahn kap. 5).

En fråga som genast infinner sig i detta sammanhang är hur dessa mönster egentligen bör tolkas. Är det resultatet av en och samma religiösa och rituella institution, eller är det flera rituella institutioner som utfört liknande ritualer?

I detta sammanhang har vi velat påtala den risk som det medför att okritiskt och oreflekterat överföra vår samtids specialiserade värld i tolkningen av förhistoriska förhållanden. Rent teknologiskt och ikonografiskt är det fler likheter än skillnader mellan bronsålderns smeder. Bronsmeden hade en intim kännedom om bergarter och mineraler vilka aktivt användes i framställan av bronsföremål (Goldhahn kap. 5 och 6).

På samma vis går det att argumentera för att hållsmedens kännedom om bronsföremål varit stor och av vikt då specifika hållbildsmotiv höggs in. Detta blir inte minst tydligt med de abstrakta hållbilder som påträffats i gravar med datering till äldre bronsålder, bäst exemplifierat med Mandbjergvej från Jylland (Goldhahn kap. 8). Det mest krävande och specialiserade keramiska hantverket under bronsåldern utfördes i samband med gjutarbete med *cire-perdue*-teknik. Det är därför varken förvånande eller överraskande att finna att den mest specialiserade keramikproduktionen under bronsåldern sammanfaller med centrala bronsframställningsplatser (Goldhahn kap. 7), likt Voldtofte, Apalle och Hallunda.

Teknologiskt know-how förenar därmed brons- och hållsmed med varandra vilket skulle kunna tyda på att de utfördes av rituella specialister som verkade inom samma rituella institution. Detta skall dock inte tolkas alltför bokstavligt – som att brons- och hållsmed var en och samma person. Det är inget som motsäger att både hållbilder, bronsföremål och keramik framställdes av skilda aktörer med särskilda insikter i specifika rituella sfärer men att detta samtidigt utfördes under ledning av en och samma rituella specialist: personen definierar inte institutionen, utan institutionen definierar personen och de teknologiska processer som detta involverade.

Om detta äger giltighet, att det var samma rituella institution som ansvarade för såväl brons- som hällsmedens arbete, skulle det kunna förklara varför delar av bronsålderssamhällets rituella sfärer är så intimt länkade till varandra. Alternativet är att vi fortsätter att vidmakthålla vår samtids modernistiska och antikvariska indelning av vår forntid, där hållbilder studeras av hållbildsspecialister och att dessa antas vara gjorda av hällsmeder, skärvtenshögar av skärvtenshögsspecialister, keramik av keramikspecialister, bronssteknologi av bronssteknologispecialister, och så vidare i all oändlighet. Amen.

Vi menar att ett aktivt sökarljus mot forntidens rituella specialister och hur dessa var relaterade till skilda rituella sfärer är en mer framkomlig väg, inte minst som denna väg också aktiverar den materiella kultur som vi arkeologer är satta att beforska. Utgår vi från denna väg finner vi en så tätt sammanvävd rituell och symbolisk värld under bronsåldern att det är svårt att urskilja maskorna i denna täta väv. Resultatet blir då att brons- och hällsmed smälter samman. Vi tolkar det som att brons- och hällsmed utgjorde en och samma ekonomiska, sociala, politiska och rituella institution under bronsåldern. Om denna institutions rituella specialist bör definieras som en brons- eller hällsmed är ovidkommande eftersom vi kan utgå ifrån att vår samtids begreppsvärld inte ägde relevans under denna tid. Smeden, efter dess vidaste definition, var bronsålderns stora kosmolog.

Om denna tolkning skulle visa sig bärkraftig, skulle det kunna förklara den märkliga avsaknaden av smedgravar under bronsåldern. Avsaknaden av smedgravar är reell, därför smeden inte var en reell social kategori under denna epok.

I skuggan av Thomsen och Marx

Bronsålderns rituella specialist upprätthöll sin domän genom en position där denne kontrollerade flera rituella sfärer under en överordnad kosmologi. Utifrån givna exempel (Goldhahn kap. 3) verkar det som att denna kosmologi stod sig relativt oförändrad under hela bronsåldern, vilket vittnar om en stabil religiös institution och

kulturell tradition som först ändrades i och med introduktionen av järnteknologi. Kunskapen om denna teknologi hade dock existerat i flera hundra år när den blev allmänt förekommande. Detta kan tolkas som att bronsålderns smeder och rituella specialister motverkade den nya teknologin och den inhemska mer ”demokratiska” råvaran eftersom järnteknologin hotade den samhällsstruktur och kosmologiska ordning som de själva kontrollerade (inte minst genom införseln och kontrollen av råvaror som koppar och tenn).

Vid övergången till förromersk järnålder mister de rituella specialisterna sin dominerande maktposition. Bronsålderns kosmologi går i graven. Det motsvarande skedde vid mitten av järnåldern då smeden återigen ser ut att mista sitt maktunderlag, bland annat som krematör. I övergången mellan folkvandringstid och merovingertid var smeden själv med om att initiera de radikala förändringar som nedläggelsen av smedverktyg i gravar vittnar om. Genom detta upprätthöll och omdefinierade de sin sociala och religiösa maktposition i samhället och kosmos.

Karl Marx sa en gång att ”historien uppbered sig – första gången som tragedi, andra gången som komedi”. Smedens roll som rituell specialist ändras första gången på allvar vid övergången mellan bronsålder och förromersk järnålder. Vid övergången till merovingertid ändras den igen, för att återigen förändras i grunden vid övergången till vikingatid, då denna i den närmaste tretusenåriga tradition förpassas till strikt ekonomiska sfärer i samhället. Det är knappast en tillfällighet att denna religiösa institution ser ut att gå i graven då kristendomen introduceras i Norden. Tydligast manifesterar sig detta på Island, där varken smedgravar eller kremationer blev infört som en rituell praktik.

Vid alla dessa tre övergångar sker det stora sociala, rituella och religiösa förändringar, förändringar som också går att spåra arkeologiskt i smedens sociala roll, dennes teknologi och kompetens. Detta understryker vikten av att studera relationen mellan ett samhälles ideologi och teknologi. Under bronsåldern har vi föreslagit att smeden saknas som självständig social kategori, bronshantverket var integrerat med andra teknologiska, rituella och religiösa verksamheter. Den rituella specialisten smälte samman rituella sfärer i samhäl-

let, sfärer som förbands och förenades likt böljebandsornamentiken på ett hängkärl som löper runt runt i sin eviga ban. Bronssmedens ornamentik får i detta tillfälle illustrera den sammanflätande roll som bronsålderns rituella specialister förvaltade och förmedlade, vilken involverade både sociala processer och interaktionen mellan människorna och samhällets kosmologi. Smeden var ur detta hänseende en kosmolog.

Under järnåldern blir smedens domän marginaliserad och dess huvudsakliga uppgift som rituell specialist är att vara en transformator mellan människor och gudar. I äldre järnålder var de rituella specialisterna både smed och krematör och smedjan förenar denna praktik. I yngre järnålder försvinner smedens funktion som krematör, men dennes koppling till död och begravning vidareförs som en specialist som regisserar och iscensätter gravritualer. Smeden manifesterar sin nya status genom att deponera smedverktyg i högstatusgravar. Smedens rituella funktion marginaliseras ytterligare i övergången mellan vikingatid och medeltid i och med kristendomens införande varefter järnproduktion sker utifrån strikta ekonomiska principer. Från vår horisont idag, är det endast genom folketro och skrock som smedens rituella position under järnåldern kan skönjas.

Om vår tolkning skulle visa sig ha någon bärkraft, så återför det oss till arkeologins födelse såsom det kom till uttryck i Thomsens treperiodssystem och hans skrift ”Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed” från 1836. Klassificeringen av forntiden i en sten-, brons- och järnålder var från början tänkt som en strikt kronologisk indelning, en indelning som senare har tillskrivits evolutionära, sociala och hierarkiska dimensioner. Utifrån våra perspektiv representerar övergången från brons- till järnålder också en av de viktigaste religiösa och kosmologiska förändringarna i Skandinaviens förhistoria.

Järn – en mer demokratisk råvara?

Inom skandinavisk arkeologi har introduktionen av järntechnologin betraktats som en ”demokratisering” gentemot brons-teknologin

med sina exotiska råvaror. Därifrån har man dragit den lite förvirrade konklusionen att järnteknologin var en enklare teknologisk process. Denna slutsats har grundat sig på en teknologisk nivå som först blev allmänt förekommande flera hundra år senare, då järnhantverk verkar ha utförts på var gård. Tillgången av järnmalm är visserligen mer ”demokratisk”, men i den tidiga fasen av järnåldern var inte teknologin lika allmänt förekommande och utvecklad som man velat göra gällande.

Få forskare har uppmärksammat det faktum att järnteknologin faktiskt är mer teknologiskt krävande än bronshantverket, inte minst eftersom den saknade en fast etablerad tradition att luta sig mot. Brons smälter vid omkring 800 till 1000 grader beroende av råvarans tennhalt. Koppar har en smältpunkt vid 1083 grader, men experiment har visat att det behövs en temperatur på omkring 1300 grader för att underlätta gjutning i formar (Goldhahn kap. 5). Rent järn smälter först vid 1537 grader och karbonmättat järn vid 1145 (Østigård kap. 6). Rent principiellt innebär det att det krävs omkring den dubbla temperaturen för att smälta järn än vad som går att uppnå via en öppen eld, eller vid den temperatur som en modern kreation startar vid.

Denna ”demokratisering” av råvaran kräver alltså en betydligt mer specialiserad kunskap och kompetens om elden och dess väsen. Denna teknologiskt mer komplicerade process kan förklara varför det blir en mer intim relation mellan smed och död – kreation blir ett mer uttalat medel och ett mål som förenar teknologi med kosmologi.

I liknande avancerade teknologiska processer är det alltid svårare att öka temperaturen med ytterligare ett par hundra grader. En ökning från 1300 till 1500 grader är på många sätt och vis mer krävande än en ökning från 1100 till 1300 grader. Detta gör järnteknologin mer komplicerad än bronshantverket i det initiala stadiet av järnåldern, men när denna teknologiska kunskap väl var etablerad kom ”var och en att bli sin egen lyckas smed”. Vad vi vill framhålla här är att vi inte skall förväxla slutet av en mycket lång och komplicerad process, med de teknologiska problem som var tvungna att lösas för att etablera denna kunskap vid övergången till

förromersk järnålder. Järnteknologin var kvalitativt annorlunda och mer temperaturkrävande än bronsnologin.

Detta kan också studeras empiriskt. I äldre järnålder är de flesta människor kremerade vid en temperatur på över 1000 till 1300 grader, Holcks förbränningsgrad 3 eller 4, det vill säga en temperatur som överstiger en modern kremationsugn. Detta kräver en teknologisk kunskap och kompetens som det är osannolikt att "vanliga" människor besatt (Østigård kap. 2). Smeden och krematören smälter samman till en rituell transformator. Fynd av människo- och djurben i ässjor indicerar någon form av offer till gudarna, offer som var ett mål och medel för att kunna uppnå liknande temperaturer. Den stora andelen av kremationer på hög temperatur indicerar att smeden var den rituella specialist som utförde dessa ritualer. Liknande processer har sannolikt utspelats redan under bronsåldern, men under järnåldern blev döden i större grad institutionaliserad i smedens domäner. Detta ändrade den rituella specialistens position och identitet till en transformator.

I järnåldern blir det alltså mer nödvändigt att kunna tillföra ässjan energi och dylika offer kan då ha fungerat som en katalysator för att uppnå de höga temperaturer som järnteknologin var beroende av. När ett liknande offer tar fyr i en ugn frigörs energi och temperaturen stiger raskt med 150 till 200 grader så att de höga temperaturer som järnteknologin är beroende av kunde uppnås. Kremation och järnproduktion blir igen två sidor av samma hand – dödens hand – men i förhållande till bronsåldern blir eldens domän och den rituella specialisten marginaliserad till död och smed.

Specialisering medför marginalisering och hierarkisering

I bronsåldern var smeden en total kosmolog med ansvar och kunskap som grep in i många "olika" rituella sfärer. Smeden var icke "smed" som vi föreställer oss detta yrke eller skrå, men en rituell specialist och institution som förväntades kontrollera både samhällets rituella sfär och kunskapsreproduktion, som inkluderade kosmos och andra immateriella krafter.

Vid övergången till järnåldern blir teknologin mer specialiserad och mer temperaturkrävande, och det har sannolikt medfört en marginalisering av smeden. Denna process kulminerar vid övergången till medeltiden då smeden enligt historiska källor får en strikt ekonomisk position i samhället. En ökad social, ekonomisk och teknologisk komplexitet medför alltså i detta fall en ökad rituell marginalisering. Samtidigt sammanfaller denna process med en ökad rigorös maktutövning och hierarkisering.

Om vi följer Klavs Randsborg så var bronsålderns smed och hövding sammansmälta. Dess status och sociala identiteter var förenad i en och samma ”person”, det vi i detta arbete kallar en social och rituell institution. Smeden var en medlare mellan materiella och immateriella makter, en förmåga som gav smeden en hög social position. Om detta skulle vara riktigt, så kan övergången från bronsålder till förromersk järnålder, det vill säga introduktionen av en ny teknologi, förklaras och förstås som en marginalisering av smeden som rituell specialist, samtidigt som det sker en hierarkisering av samhällets ledarskikt. Med andra ord, delar av den profana och rituella makten gick skilda vägar och samhällets elit fick söka andra vägar att legitimera sin sociala maktposition. Enligt vårt sätt att se det är det därför ingen tillfällighet att den mytologiskt och kosmologiskt laddade ornamentiken försvinner vid övergången från brons- till järnålder. Det hänger intimt ihop med smedens ändrade roll och position som rituell specialist.

Här är det värt att understryka det faktum att järnteknologin var känd långt tidigare än när denna innovation fick sociala och rituella implikationer. När den nya teknologin väl slog igenom fick den minst två avgörande konsekvenser. För det första, den kosmologi som var knuten till bronsföremål, var så intimt knuten till bronsålderns rituella specialist och bronslantverket i sig, att den inte kunde överföras till föremål i järn. Den nya teknologin och järn som metall medförde och nödvändiggjorde en ny ideologi. Den immanenta kraft som låg förborgad i bronsföremål under slutet av bronsåldern, gick förlorad i och med att den nya järnteknologin vann mark. Här är det viktigt att understryka att bronsföremålen och deras ikonografi inte avspeglade samhällets ideologi *per se*,

utan att denna ideologi låg förborgad i den teknologiska processen och själva framställan av dessa kosmologiskt laddade föremål (se Goldhahn kap. 4 och 8, Østigård kap. 5).

För det andra, om det var samhällets sociala elit som också utgjorde fonden för samhällets rituella specialister, och att deras identitet var nära förbunden med samhällets rituella sfärer och dess kosmologiska reproduktion, så kan en specialisering av smeden och dess hantverk förstås som en medveten social strategi för samhällets elit för att uppnå en ökad hierarkisering. Ideologi och teknologi är intimt förbundna med varandra och utgör två sidor av samma mynt.

I så kallade traditionella samhällen är smeden generellt sett antingen en stigmatiserad eller högt respekterad person och institution (Goldhahn kap. 4). Om smeden under bronsålder skulle avsäga sig makten över metallhantverket, så skulle det indicera att metallhantverkets marginalisering föregicks av en ökad hierarkisering och att detta skedde på bekostnad av smedens sociala position. Detta är tydligt i det arkeologiska källmaterialet från yngre bronsålder, dels genom att bronshantverket blir mer allmänt förekommande på mer allmogliga boplatser, dels genom uppkomsten av centrala produktionsplatser liksom Apalle, Hallunda och Voldtofte (Goldhahn kap. 7). En social elit som tidigare kontrollerade införseln av metaller till Skandinavien, kan knappast ha låtit föra vidare denna tradition och dess sociala status, eftersom det hade inneburit ett hot mot deras egen maktposition.

Genom att marginalisera och stigmatisera smeden ofarliggjordes dennes sociala och rituella position. När sfären av kremation och död, som vanligtvis blir uppfattad som farlig, oren och ambivalent, blir knuten till smeden under järnåldern, kan det knappast förstås på annat sätt än att samhällets sociala elit använde den nya teknologin för att öka och befästa samhällets sociala hierarki och kontrollera de farliga krafterna som var knutna till dödens ritualer och transformation. Smedens ökade specialisering kan därmed förklaras och förstås som en rituell och social marginalisering.

Övergången från folkvandringstid till merovingertid kan förstås ur ett liknande perspektiv. I den starka centraliseringsprocess

som sker under denna tid, blir smeden än mer specialiserad och marginaliserad. När rikssamlingsprocessen och statsformationen är fullförd är denna tretusenåriga institution närmast försvunnen. Smedens position blir än mer marginaliserad och hans hantverk reducerat till en strikt ekonomisk sfär av samhället. Detta ses tydligast på Island där det endast är funnet en enda kremationsgrav och där gravar med smedverktyg saknas. Förenklat och schematiskt kan denna tretusenåriga sociala och religiösa institution och dess marginalisering förstås efter formen att *specialisering medför marginalisering och hierarkisering* och den kan förenklat beskrivas på följande vis:

	Bronsålder	Järnålder	Medeltid
Social position	social elit	marginaliserad transformator	försvinner/ stigmatiserad
Funktion	kosmolog	liv och död	ekonomi

Vägen vidare

Alla projekt och studier når (förhoppningsvis) förr eller senare vägs ände. Ett samarbete som detta medför ofta att man av nödvändighet finner fler frågor än svar. I våra studier har vi försökt att identifiera rituella specialister i bronsåldern och järnåldern utifrån skilda arkeologiska material. Även om vi har känslan av att vi med utgångspunkt i de diskuterade arkeologiska kontexterna nått fram till en del nya och spännande perspektiv, är det flera gordiska knutar som vi inte lyckats lösa. Var sak har sin tid. Vi är också medvetna om att flera av de knutar vi lyckats luckra upp, fortfarande behöver en del tankeverksamhet för att lösas upp.

I inledningen poängterade vi att arkeologin måste bruka flera källor från olika platser, kontexter och tider för att vi skall kunna försöka närma oss en förståelse av forntidens rituella specialister. Vi underströk också att vårt mål inte primärt har varit att skriva en kulturhistoria för de rituella specialister vi beforskat. En sådan studie bör sannolikt avgränsa sig mer, både i tid och rum. I många fall har

vi också tyckt att det arkeologiska materialet varit för fragmentariskt och otillräckligt för att besvara de frågor vi velat formulera.

Trots det är det vår förvissning att våra kollegor kommer att söka och finna såväl sakfel, brister och problem med våra tolkningar, men det är också vår förhoppning att våra studier kommer att leda fram till fler möjligheter att närma sig det förflutna utifrån nya perspektiv. Forskning är en dialektisk process som hela tiden kräver nya tolkningar och utfodringar av såväl gamla som nya sanningar.

Ett första viktigt steg i studiet av forna rituella specialister är att rikta sökarljuset mot tiden mellan 500 före vår tideräknings början och år noll, den tid som vi arkeologer i brist på fantasi och goda empiriska analyser fortfarande kallar för ”förromersk järnålder” – sic! Här tycker vi oss ana några av de mest genomgripande förändringar som skett under skandinavisk forntid.

Vårt bidrag till en fördjupad förståelse av övergången mellan brons- och järnålder är endast en uppmaning om att rikta arkeologins sökarljus mot samhällets rituella specialist *per se*, smeden.